

Specyfikacja źródeł do dziejów oświaty na wsi odnalezionych w polskich i zagranicznych archiwach*

Głównym zadaniem projektu „Oświata i szkolnictwo na wsi w II Rzeczypospolitej” było wypełnienie luki w istniejących pracach historycznych nad historią wsi i jej mieszkańców. Do najważniejszych pytań, jakie postawili sobie członkowie zespołu badawczego, były: kształt polityki oświatowej i jej realne przejawy w różnych warunkach organizacyjnych, przebieg procesu walki z analfabetyzmem, relacje narodowościowe. Próbując na nie odpowiedzieć, rozpoczęto kwerendy w polskich i zagranicznych archiwach. Niniejszy referat dokonał przeglądu efektów tych badań pod kątem znaczenia dla dziejów wsi.

Wśród archiwów, w których prowadzone były badania, znajdują się te, które położone są obecnie w Polsce, ale i archiwa zagraniczne. Dla kwerendy dziejów wsi ze szczególnym uwzględnieniem historii edukacji II Rzeczypospolitej było to niezbędne. Ze względu na zmiany granic po 1945 roku, liczne materiały archiwalne dotyczące tego zagadnienia pozostały poza nowymi granicami państwa.

Podstawowym archiwum, które wymagało zbadania w pierwszej kolejności było Archiwum Akt Nowych (AAN). Charakter przechowywanych tam archiwaliów jest bardzo cenny i dlatego musi być omówiony oddzielnie. Jest to przykład spojrzenia na sprawę wsi ze szczytu hierarchii władz państwowych, w przeciwieństwie do materiałów archiwalnych znajdujących się w lokalnych ośrodkach. W AAN znajdują się zespoły ministerstw: Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), Spraw Wewnętrznych (MSW), Rolnictwa i Reform Rolnych (MRiRR). Każde z nich kładło nacisk na inne aspekty. Zasób MWRiOP to m.in.: monograficzne opracowanie całości szkolnictwa na obszarze II Rzeczypospolitej z uwzględnieniem obszarów

* Artykuł powstał w ramach projektu „Oświata i szkolnictwo na wsi w II Rzeczypospolitej” realizowanego pod kierownictwem prof. Barbary Wagner na Uniwersytecie Warszawskim. Projekt był realizowany w latach 2014 – 2018 w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Celem projektu było zgromadzenie źródeł dotyczących dziejów oświaty szkolnej i pozaszkolnej na wsi na terenie państwa polskiego w latach 1918-1939. Pierwszoplanowa była kwerenda w archiwach polskich i zagranicznych. Praca polegała na wyszukiwaniu materiałów przechowywanych w archiwach znajdujących się w: Polsce, Litwie, Białorusi i Ukrainie. Rozpoznano drukowane źródła. Poddano analizie i przedyskutowano zawartość prasy z okresu międzywojennego. Rezultaty kwerend archiwalnych, ponad 19 600 zdjęć dokumentów, uporządkowano w 645 folderów. (przypis redakcji).

wiejskich¹. Zawiera omówienie stanu szkolnictwa polskiego aż do roku 1938, w tym charakter szkolnictwa Polski oraz zadania poszczególnych organów. Równie istotne są materiały będące wskazówkami do metod prac oświatowych. Przykładem jest rozprawa Stefanii Gładyszowej „Znaczenie i wpływ osobowości nauczyciela wychowawcy w szkole powszechnej”². Był to wzór polityki resortu wobec podnoszenia kwalifikacji nauczycieli wiejskich, ale również ważne określenie celów kształcenia i obrazu idealnego Polaka. Archiwalia MRiRR dotyczą przede wszystkim uposażenia szkół we własną ziemię³, a także nadania jej nauczycielom szkół wiejskich. Ilość biurokratycznej dokumentacji jest potwierdzeniem trudności, jakie napotykała kwestia reform rolnych w II Rzeczypospolitej. Ostatni z zespołów należących do urzędów centralnych to Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Odnalezione archiwalia ukazują działania państwa wobec obszarów wiejskich, gdzie sytuacja narodu polskiego była szczególnie ciężka. Interesujące są charakterystyki obszarów wiejskich w Prusach Wschodnich z uwzględnieniem szkolnictwa⁴. Opis skupia się na miernej w wynikach akcji oświatowej w stosunku do ludności Warmii, pomimo starań ośrodka polskości tego rejonu, jakim była „Gazeta Olsztyńska”. Niepokojące były opisy antypolskich nastrojów młodzieży niemieckiej, a także przykłady presji psychicznej wywieranej przez urzędników niemieckich na rodziców dzieci wiejskich posyłających je do szkół polskich. Praktycznie niemożliwa była organizacja oświaty pozaszkolnej, a sytuacja absolwentów polskich szkół – wręcz tragiczna z powodu braku możliwości znalezienia zatrudnienia. Druga część materiałów MSW ukazuje w sprawozdaniach wojewodów sytuację w Małopolsce Wschodniej: działalność ukraińskich organizacji oświaty pozaszkolnej – w szczególności „Proświty” – oraz interwencję służb policyjnych⁵.

Źródła dotyczące konfliktów narodowościowych – przede wszystkim z wiejską ludnością ukraińską – są bogato udokumentowane w archiwaliach zagranicznych. W archiwum lwowskim natrafiamy na materiały relacjonujące akcje sabotażowe przeciwko szkołom i portretom przywódców państwa i postaci historycznych⁶. Miały miejsca wypadki znieważania godła państwowego, portretów

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 6991, Monografia „Szkolnictwo i kultura”, 1937.

² Tamże, sygn. 184, Gładyszowa Stefania, Znaczenie i wpływ osobowości nauczyciela wychowawcy w szkole powszechnej – referat, 1938.

³ Do tego zagadnienia odnoszą się zespoły: AAN, MRiRR, sygn. 356, 360 361, 774, 5599, 5601, Uposażenie szkół powszechnych na wsi w II RP, Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych, 1918–1926.

⁴ AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 1026, Relacja z pobytu na Warmii i Mazurach, 1936.

⁵ Działalność organizacji ukraińskich, m.in.: „Proświty”: AAN, MSW, Urząd Wojewódzki Stanisławów, sygn. 977, Sprawozdania miesięczne, 1923–1933. Interwencja policji w Krzywem – zniszczenie czytelnicy: AAN, MSW, sygn. 1047, Interpelacja Klubu Ukraińskiego 8 V 1931 w sprawie nadużyć policji we wsiach, 1931.

⁶ Archiwum Państwowe we Lwowie (dalej: AP Lwów), sygn. 179/1/488, Pisma do kuratorium, donosy na nauczycieli, 1935–1936; tamże, sygn. 179/1/846, Sprawozdania, pisma, materiały urzędu

Kościuszki, Prezydenta i Marszałka Piłsudskiego, używanie symbolu tryzuba i malowanie części ławek w barwy żółto-niebieskie. Władze szkolne uznawały niekiedy to za dziecięce wybryki. Jednakże niektórymi interesowała się policja. Opisane zostały też przypadki stanowczej reakcji władz szkolnych.

Część akt różnych zespołów opracowywanych w kontekście konfliktu narodowościowego na wsi dotyczą tzw. plebiscytu szkolnego, czyli możliwości wyboru przez rodziców nauczanego języka. Cennymi źródłami w tej kwestii, dowodzącymi jak wiele wypaczeń działo się wokół nich, są odnalezione w archiwum sandomierskim zalecenia w sprawie wyboru języka nauczania. Wzywano do przeciwdziałania zmianom języka z polskiego na ruski. Najciekawsze były jednak propozycje praktycznych rozwiązań przy formowaniu klas mających doprowadzić do minimalizacji ryzyka wprowadzenia ruskiego języka jako nauczanego⁷.

Innym przykładem konfliktu narodowościowego są źródła z archiwów litewskich i białoruskich. Białorusini musieli zmagać się nie tylko z trudnymi warunkami życia wiejskiego w województwach północno-wschodnich Kresów, ale także z celowym ograniczaniem praw języka białoruskiego⁸. Od 1927 r. nie można już było prowadzić dokumentacji szkolnej w języku białoruskim, jedynie składać podpisy.

W wypadku ludności niemieckojęzycznej liczba konfliktów była mniejsza. Z ciekawszych źródeł udało się odnaleźć sprawozdania z zasad ustalenia i przebiegu egzaminów ze znajomości języka niemieckiego, które warunkowały pójście dziecka do szkoły z takim językiem nauczania⁹.

Przechodząc do specyfikacji źródeł i ich tematyki w archiwach lokalnych polskich i zagranicznych, przyjęto klasyfikację według najczęściej pojawiających się tematów.

Wielokrotnie natrafiono na źródła dotyczące konfliktów wsi z klerem wszystkich wyznań. Dotyczyły one uchylania się duchownych od prowadzenia lekcji religii, fałszowania dokumentacji placowej za zajęcia czy propagandy antypaństwowej. Ten ostatni problem dotyczył przede wszystkim księży greckokatolickich w Małopolsce Wschodniej¹⁰.

W niektórych zespołach natrafiono na fotografie, co urozmaica zbiory. Są to zdjęcia budynków szkolnych i młodzieży wiejskiej, wykonane najczęściej podczas ważnych uroczystości. Uczniowie byli wtedy ubrani odświętnie, niekiedy w strojach ludowych. Do najciekawszych przykładów należy album „Na szlakach

bezpieczeństwa we Lwowie, 1933.

⁷ Archiwum Państwowe w Kielcach. Oddział w Sandomierzu, sygn. 1081/2, Zarząd Towarzystwa Szkoły Ludowej w Tarnobrzegu, Sprawa plebiscytu szkolnego, 1937.

⁸ Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego, Powiatowy Inspektorat Szkolny, Poleski Okręg Szkolny, sygn. 310/1/1, Akta 3-klasowej szkoły powszechnej w Żrebkowicach pow. Baranowicze, 1919–1939.

⁹ Archiwum Państwowe w Raciborzu, Inspektorat Szkolny w Rybniku, sygn. 29, Sprawozdania z przebiegu egzaminów językowych, 1938.

¹⁰ Dochodzenie w sprawie unikania zajęć: Archiwum Obwodu Iwanofrankiowskiego, 1933–1935, sygn. 269/1/220/50.

pracy nauczyciela poleskiego” dokumentujący wizytę ministra Wacława Jędrzejewicza¹¹.

W praktycznie każdym zespole można znaleźć akta dotyczące konkretnych szkół wiejskich różnego typu. Badacze wybierali kilka przykładowych szkół. Najczęściej trafiali na dokumentację z posiedzeń rad pedagogicznych i konferencji nauczycielskich. W aktach tego typu dominują opisy bieżącego funkcjonowania szkół – klasyfikacje roczne i dyskusje nauczycieli na temat wizytowanych i przeprowadzanych zajęć. Wiele materiałów dotyczy także sprawozdań powizytacyjnych w placówkach szkolnych. Oceniają one najczęściej całość funkcjonowania szkół – począwszy od stanu wyposażenia i sanitarnego, poziom przeprowadzanych zajęć (ocenie uczniów i nauczycieli), stopień realizacji polityki oświatowej państwa, aż po sumienność prowadzenia dokumentacji szkolnej. Prócz dokumentacji statystycznej lub historycznej danej placówki, a także metod jej finansowania, można natrafić na charakterystyki społeczne, gospodarcze i przyrodnicze. Ciekawy przykład to opis dziecka (ucznia) V klasy ze wsi Krawce w powiecie niskim, jego fizjonomii, rodziny, domostwa, pożywienia, relacji rodzinnych, stosunku do dzieci i rodziców, higieny, cechy fizyczne, relacje z kolegami. Opis wspomina także opowiadane przez chłopca wymyślone historie, będące odbiciem jego rozwiniętej wyobraźni, a także zachowanie podczas lekcji¹².

Powracającym tematem w źródłach jest bieda wiejska. Niekiedy przejawiała się ona unikaniem opłat za szkołę, innym razem ciężką sytuacją finansową nauczycieli¹³. Osobną kwestią był ogólny stan wsi w województwie poleskim. Archiwalia dotyczące skali pomocy i potrzeb mieszkańców dowodziły jednoznacznie, że sytuacja na tamym obszarze była zdecydowanie najtrudniejsza¹⁴. Dowodem może być list z poleskiej szkoły w Dobrosławiu do jednej ze szkół w zachodniej Polsce z zapytaniem, czy prawdą jest, że oni oświetlają swoje domy elektrycznością.

Zarówno we wspomnianych już wcześniej materiałach AAN, jaki i w archiwach lokalnych natrafiano na archiwalia dotyczące funkcjonowania uniwersytetów ludowych, czyli – jak pisze Wiesław Jamrożek – „placówek edukacji pozaszkolnej i przeznaczonej dla młodzieży wywodzącej się ze wsi i kształcącej na potrzeby tego środowiska przodowników pracy oświatowej i kulturalnej”¹⁵. Źródła zawierają

¹¹ AAN, MWRIOP, sygn. 7115, Album fotograficzny „Na szlakach pracy nauczyciela poleskiego”, 1934.

¹² Archiwum Państwowe w Kielcach. Oddział w Sandomierzu, Inspektorat szkolny w Nisku, Monografia Obwodu Nizańskiego, 1934, sygn. 6.

¹³ AP Lwów, sygn. 179/2a/238, Spis zalegających z opłatami, wyjaśnienia, pismo urzędowe, 192–1929.

¹⁴ Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego, Powiatowy Inspektorat Szkolny, Poleski Okręg Szkolny, sygn. 310/2/30, List do Szkoły Powszechnej w (?), 1934.

¹⁵ W. Jamrożek, *Uniwersytety ludowe w II Rzeczypospolitej (zarys problemu)*, „Studia Paedagogica Ignatianae” vol. 19, 2016/2, s. 193.

programy wykładów z różnych przedmiotów na uniwersytetach powszechnych, projekty organizacji uniwersytetów, przebieg kursów, dane statystyczne uczestników. Natrafiono też na przykłady ewaluacji przebiegu kursów. Archiwalia MWRiOP prowadzącego nadzór nad działalnością uniwersytetów prezentują spisy uniwersytetów ludowych, które powstały w latach 1909–1938 i istniały do tego czasu lub przerwały działalność.

Oprócz uniwersytetów ludowych próby rozwijania szerokiej akcji oświaty pozaszkolnej owocowały tworzeniem licznych kursów o przeróżnych profilach zawodowych¹⁶. Istniały kursy męskie i damskie – zależnie od zawodu, kursy dla rolników, a także dla poborowych. Szczególną uwagę w tej dziedzinie przywiązywano do analfabetów – uznawano ewidentnie, że żołnierz w państwie polskim nie ma prawa być analfabetą. Prowadzono także kursy o podstawach wiedzy o Polsce, świecie współczesnym, historii oraz polityce. Tymczasem dla dzieci organizowano kolonie i półkolonie letnie.

Za prowadzenie tych kursów nie odpowiadało wyłącznie państwo. Częściej leżały one w kompetencjach organizacji wiejskich promujących kulturę i naukę. Do najbardziej wyróżniających się – szczególnie w Małopolsce – było Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL). Organizacja została założona jeszcze w roku 1891, a jej pierwszym szefem został poeta Adam Asnyk. Archiwa małopolskie, zarówno te obecne, jak Kraków, Rzeszów czy Przemyśl, ale i te dawne, jak Lwów, szeroko dokumentują działalność TSL. Towarzystwo angażowało się chociażby w kampanie abstynenckie, przeciwdziałanie analfabetyzmowi, prowadzenie bibliotek czy ochronek dla dzieci¹⁷.

Uzupełnieniem ważnych aspektów życia dla mieszkańców wsi były tworzone szkoły rolnicze. Ich opisy były jednak podobne do sprawozdań wizytacyjnych normalnych szkół. Nowości to jedynie opisy ogrodów wzorcowych, upraw i hodowli¹⁸.

¹⁶ Przykłady: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu, sygn. 454/3319, Szkoła Przystosobienia w Gospodarstwie Domowym w Brusach, 1929–1939; Archiwum Państwowe w Katowicach, Inspektorat Szkolny w Katowicach, 1933, sygn. 12, Wakacyjne kursy dla nauczycielstwa; Archiwum Państwowe w Kielcach, Inspektorat Szkolny w Opocznie, sygn. 8, Doszkalanie poborowych w województwie kieleckim, 1939; Powiatowe Archiwum Państwowe w Lesznie, Inspektorat Szkolny w Rawiczu, sygn. 51, Kurs wieczorowy dla dorosłych i młodzieży, 1934–1938; Archiwum Państwowe w Nowym Sączu, Towarzystwo Szkoły Ludowej w Nowym Sączu, sygn. 9, Kursy, 1932–1937; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Inspektorat Szkolny w Jarosławiu, sygn. 21, Oświata dorosłych, 1936; Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzyniu, Inspektorat Szkolny w Łukowie, sygn. 47, Oświata pozaszkolna, 1933–1938; Archiwum Państwowe w Toruniu, Inspektorat Szkolny w Toruniu, sygn. 308, Oświata Pozaszkolna w obwodzie szkolnym toruńskim, 1929–1939.

¹⁷ Przykłady działalności TSL – analfabetyzm: Archiwum Narodowe w Krakowie, Towarzystwo Szkoły Ludowej, sygn. 39, Protokoły walnych zjazdów TSL z lat 1903–1922; abstynencja: tamże, sygn. 121, Okólnik ZG Towarzystwa Szkoły Ludowej, 16 I 1919; całość akcji oświatowych: Archiwum Obwodu Tarnopolskiego, sygn. 161/1/12, Działalność TSL w Podhajcach, 1929–1938.

¹⁸ Przykłady działalności szkół rolniczych: Archiwum Państwowe w Kaliszu, Inspektorat Szkolny w Kaliszu, sygn. 512, Dokumentacja szkoły w Kępnie, 1921–1934. Lietuvos centrinis valstybės archyvas, LCVA 172/1/3913, Sprawozdania, korespondencja, 1932–1934.

Kwerenda dała obraz stanu zdrowia dzieci wiejskich¹⁹. Prowadzone przez lekarzy powiatowych badania okresowe dowodziły o niewystarczającym stopniu opieki lekarskiej, wliczając w to stomatologiczną. W archiwaliach pojawiają się także doniesienia o zamkniętych szkołach z powodu chorób. Natrafiono też na przypadek zamknięcia szkoły z powodu choroby małżonka nauczyciela.

Władze oświatowe w okresie II Rzeczypospolitej próbowały także usprawnić prowadzenie zajęć z wychowania fizycznego, zdając sobie sprawę, że ma ono znaczenie dla wychowania wojskowego. Raporty dochodzące ze szkół na prowincji stwierdzały jednak fatalny stan zaplecza i sprzętu²⁰.

Ostatnim zagadnieniem, które wydaje się najbardziej zasadne do wspomnienia, to realizacja obowiązku szkolnego²¹. Na obszarach wiejskich trudności polegały nie tylko na niekiedy kilkukilometrowej odległości wsi od szkół, ale także czasem niechęci do szkoły, zwłaszcza na terenach o rusińskiej większości – tam szkoła była niekiedy traktowana jako element polskiej opresji, a unikanie jej uznawano za akt patriotyczny. W regionach, w których sytuacja narodowościowa nie była tak trudna, było szereg przyczyn podawanych przez rodziców dzieci wiejskich do dozorów szkolnych, dlaczego nie posyłają dzieci do szkół. Wydaje się, że pogłębiona analiza właśnie tego rodzaju źródeł może dać szeroki obraz oblicza polskiej wsi. Chłopi tłumaczyli się chorobami, brakiem pieniędzy, odległością do szkoły, zapotrzebowaniem na pracę dzieci w polu i w domu. Dozory szkolne nie uznawały argumentów dotyczących niechęci do chodzenia do szkoły, buntowania się podopiecznych przeciw edukacji, wagarów i trudnych warunków pogodowych. Uznawano jedynie choroby dzieci. Z jednej strony mamy więc źródła o ekonomicznej sytuacji szkół, ale także o stosunku wsi do szkolnictwa i priorytetach rodzin wiejskich.

¹⁹ Przykłady: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu, sygn. 454/1019, Sprawozdania i wykazy, Stan higieny, 1933–1935; Archiwum Państwowe w Kaliszu, Inspektorat Szkolny w Kaliszu, sygn. 469, Badania zdrowia dzieci, 1933–1934; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego, Inspektorat szkolny Gostyń, Sprawa zamknięcia szkół z powodu chorób, 1938, sygn. 69. Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Pszczynie, Inspektorat Szkolny w Pszczynie, sygn. 5/17, Stan zdrowotny dzieci, 1937–1938; Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego, sygn. 59/1/42, Sprawozdanie i opis zdrowia dzieci, 1937.

²⁰ Archiwum Państwowe w Łodzi, Inspektorat Szkolny Powiatu Łódzkiego, sygn. 165, Akta dotyczące się wychowania fizycznego, 1929.

²¹ Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Oddział Terenowy w Sanoku, Rada Szkolna Powiatowa w Brzozowie, sygn. 104/7, Zwolnienia dzieci z obowiązku szkolnego, 1926–1934; Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Dozór Szkolny w Gminie Mroga Dolna, sygn. 143/3, Niedopełnienie obowiązku szkolnego, 1926; tamże, Dozór Szkolny Gminy Rzeczyca, sygn. 144/1, Księga uchwał Dozoru Szkolnego Gminy Rzeczyca, 1936; tamże, Dozór Szkolny Gminy Łazisko, sygn. 350/1, Kontrola osądów karnych Dozoru Szkolnego gminy Łazisko, 1921–1930; tamże, Dozór Szkolny Lubochnia, sygn. 638/2, Sprawy karne, 1930–1936; tamże, Dozór Szkolny Lubochnia, sygn. 638/1, Księga protokołów Dozoru Szkolnego Lubochnia, 1926–1937; Archiwum Państwowe Obwodu Brzeskiego, sygn. 310/2/102 i 310/1/1, Prośby o zwolnienie z edukacji, 1919–1939; Archiwum Państwowe Obwodu Wołyńskiego w Łucku, sygn. 454/2/59, Wypełniony druk formularza deklaracji w języku ukraińskim z polskimi wstawkami, 1925.

Przedstawiony referat dokonuje przeglądu przykładów źródeł zbadanych przez zespół pracujący przy projekcie „Oświata i szkolnictwo na wsi w II Rzeczypospolitej”. Praca wykonana przez jego członków z pewnością pomogła w realizacji głównego celu, czyli zapewnienia luk w dotychczasowych badaniach historii wsi i edukacji.